vrij evenwichtige verdeling met een groter aandeel van de recentere peroden. Opmerkelijk is verder de relatief grote aandacht voor algemene historische begrippen. Ook termen als geschiedenis, geschiedfilosofie, hulpwetenschappen, contemporaine geschiedenis, Annales, periodisering en mentaliteitsgeschiedenis vindt men erin terug.

Er staan dus enorm veel termen uit de geschiedenis in dit opzoekboek verklaard (ook Duitse Orde, Duitse oostkolonisatie, perestrojka tot en met 1990, CVSE, oejamaa, Hafsiden, Juliaanse kalender, investituurstrijd, corporatisme). Ik tastte maar zelden mis en, wat meer is, ik vond de informatie slechts hoogstzelden onder de maat (archief) voor een beknopt naslagwerk als dit. Af en toe schiet het tekort qua situering in tijd (appanage) of plaats (antimilitarisme, verzet en onderduiker alleen voor Nederlandse geschiedenis). Maar over het algemeen zijn de beschrijvingen helder, accuraat en toegankelijk.
Een absolute aanrader dus, zowel voor docenten die zelf niet over een wetenschappelijke (mét literatuuropgaven) historische vakencyclopedie beschikken, als voor de leerlingen die het vak kiezen en natuurlijk voor de schoolbibliotheek.
H.J.C. Termeer

RELIGIE

**Ton Brandenbarg, *Heilig Familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15e/16e eeuw)*
(Uitgeverij SUN, Nijmegen 1990),
p. 317, *f* 39.50.**

Kort voor kerst liepen de vijfjarige Anne, haar moeder en ik door het Catharijneconvent in Utrecht. Vooral de afbeeldingen van de Heilige Familie hadden onze belangstelling. Anne was erg onder de indruk van StAnna, niet alleen omdat zij een naamgenote was, maar vooral omdat zij de oma van Jezus was. Dat ook Jezus een oma had, was totnutoe niet in haar opgekomen.
In zijn boek *Heilig Familieleven* laat Ton Brandenbarg zien hoe StAnna, de moeder van Maria, reeds voor 1500 in delen van West-Europa werd vereerd. Zij werd aangeroepen in verband met huwelijk en vruchtbaarheid, als reisbegeleidster, en als de zaken er niet goed voor stonden. Het zijn juist de herkenbare trekken uit het leven van StAnna, waarom zij verering geniet: volgens de legende duurde het lang voor zij haar eerste kind kreeg; bovendien zou zij drie keer getrouwd zijn geweest en drie keer weduwe geworden. Omdat zij in het leven van Maria en Jezus een centrale positie had ingenomen, werd zij als een ideale voorspraak beschouwd. In de devotie die rond 1500 van bovenaf wordt gepropageerd, wordt dit ook als argument gehanteerd: "wie Maria vereerd, moet ook haar moeder vereren".

Aan het einde van de 15e eeuw gaan toonaangevende geestelijken, waaronder de Dominicaan Jacob Sprengler die de Malleus Maleficarum ofwel de Heksenhamer (1487) heeft geschreven, de devotie voor StAnna cultiveren. De wens om vroomheid te stimuleren ligt hieraan ten grondslag. De verering die er al voor StAnna was, vormde de voedingsbodem. Tot dan ontbrak er een officiële biografie van StAnna. In 1490/91 verschijnt de eerste Anna-historie in het Diets.Daarna worden er binnen tien jaar 17 versies van het leven van StAnna gepubliceerd. Centraal staat bij iedere auteur het voorbeeldige leven dat Anna heeft geleid, maar al gauw komen er twijfels: was het wel zo heilig dat Anna drie keer getrouwd is geweest en uit elk huwelijk een dochter had gekregen? En wanneer is Maria van de erfzonde bevrijd? Was zij reeds in Anna's schoot onbevlekt ontvangen?
In de eerste versies van de Anna-hagiografie zijn deze kwesties geen probleem: Anna was een heilige vrouw door de ingetogenheid en bedachtzaamheid waarmee zij met haar huwelijken omging. In latere versies is er nauwelijks aandacht voor Anna's tweede en derde huwelijk en is ook de conceptie van Maria een bijna spirituele, nauwelijks vleselijke daad. Brandenbarg verbindt daar de conclusie aan dat hier de overgang naar de vroegmoderne tijd zichtbaar wordt: in de verstedelijkte cultuur, waar het kerngezin de hoeksteen van de samenleving vormt en niet langer de groot-familie, is geen plaats meer voor een almachtige grootmoeder. De centrale positie van de grootmoeder wordt ingenomen door de vader, in causu Jozef.
Als bewjs voor het succes van de Annadevotie ziet Brandenbarg de instelling van Anna-broederschappen en de veelvuldige opdrachten aan kunstenaars om Anna's leven uit te beelden. Rond 1500 tekent zich een hausse af rond de figuur van StAnna.

Natuurlijk heeft Brandenbarg gelijk als hij stelt dat deze Annalevens ook een pleidooi voor huwelijk en gezin zijn, al negeert hij het verschil tussen intentie en daadwerkelijke doorwerking. Voor de rest gaan zijn conclusies mij te ver. Om te beginnen zie ik de kwesties die in de Annalevens worden aangesneden als een theologisch debat dat slechts binnen kleine kring gehoor vindt. Voor het grote publiek zal Anna's heiligheid niet zijn aangetast door het feit dat zij drie keer getrouwd is geweest: in die tijd was hertrouwen een normaal demografisch verschijnsel. Dat er rond 1500 veel Annabroederschappen werden opgericht, is zeker waar, maar Brandenbarg signaleert niet , dat het hier slechts om een elite gaat. Dat de boodschap van de theologen tot het grote publiek is doorgedrongen, kan hij niet overtuigend aantonen. Mijns inziens bleef Anna voor het grote publiek wie zij was: een helpster in nood, iemand die je gemakkelijk kon aanroepen. In 1505 riep Luther haar hulp in, toen hij door een storm was overvallen. Hoe een wetenschapper een intellectuele discussie die zich voor een klein publiek tussen een beperkt aantal participanten voltrekt als graadmeter voor een (binnen 10 jaar!) veranderende cultuur wil gebruiken , is mij een raadsel.
Ook het verwijzen naar beeldmateriaal vind ik niet overtuigend. Allereerst betreur ik het dat de afbeeldingen niet méér in de tekst zijn verweven. Wat doet Brandenbarg trouwens met een iconografische voorstelling? Is Anna in werkelijkheid de machtige grootmoeder, zoals Brandenbarg haar voorstelt? Is de prominente plaats die Anna in de Anna-te-Drieën inneemt niet veeleer een stijlfiguur die de grootsheid van Jezus - die de moed had om als nietig mensenkind ter wereld te komen - benadrukt? Van een 16e-eeuwse voorstelling van een jonge, krachtige, actieve Jozef zijn mij nauwelijks voorbeelden bekend. Overigens: waren de H.Familie en StAnna na 1517 nog zo'n theologisch issue?

Waar Brandenbarg de intenties van de verschillende auteurs beschrijft, is het boek plezierig om te lezen. Waar hij de relaties en netwerken tussen de auteurs blootlegt, is het zelfs spannend. Helaas staat het boek echter vol met ideologische verwijzingen: voortdurend vallen termen als beschavingsoffensief, verstedelijkte cultuur en kerngezin. Tezeer wordt uit het oog verloren dat dit begrippen zijn, die door wetenschappers zijn geconstrueerd om grip op de (historische) samenleving te krijgen. In het reconstrueren van de historische toedracht kan men deze begrippen wel in het hoofd hebben, maar zij mogen de gedachten niet leiden, laat staan met terugwerkende kracht worden gebruikt. Wij moeten de bronnen uit het verleden een marge laten om tot ons te spreken. Was Brandenbarg maar bij zijn teksten gebleven! Wat ik daarvan las, vond ik aantrekkelijk. Het riep het verlangen op naar meer dan af een toe een korte passage. Nu is het al te pijnlijk duidelijk dat hij buiten literaire teksten en een ge-

schiedschrijving die vrijwel uitsluitend op cultuur, devotie en religie is gericht, de tijd waarover hij schrijft, niet kent. Ofwel hij houdt zich als neerlandicus bij zijn stiel en verblijdt de lezer met een integrale uitgave van een Annalegende, (die van Jan van Denemarken lijkt mij zeer geschikt), ofwel hij gaat de archieven in en leest meer echt historische literatuur. Wat hij nu geschreven heeft, levert wel een literair aantrekkelijk stramien op (StAnna-grootmoeder-heks-kerngezin-Jozef-huisvader), maar heeft met geschiedwetenschap weinig van doen.
Llewellyn Bogaers

G.J.C. Snoek, *De Eucharistie- en reliekverering in de middeleeuwen. De Middeleeuwse eucharistie-devotie en reliekverering in onderlinge samenhang*, (VU-Uitgeverij, Amsterdam 1989), 434 blz.

Op het onderwerp 'Eucharistie- en reliekverering in de middeleeuwen' is ons medelid G.J.C. (Joop) Snoek op 28 november 1989 gepromoveerd tot doctor in de letteren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn dissertatie is een kloek boek geworden, van 430 bladzijden, compleet met noten, index, begrippenlijst en een bibliografie van twee-entwintig bladzijden. Die boekenlijst alleen al getuigt van de noeste ijver die aan dit werk ten grondslag ligt, maar onze bewondering wordt nog veel groter, als we beseffen dat de 'jonge doctor' onderwijsinspecteur is, een betrekking die de houder ervan niet veel vrije tijd laat.
Het door de promovendus gekozen onderwerp behoort niet tot de meest gebruikelijke. Zijn keuze wordt niet verklaard door het feit dat de auteur katholiek is, want ook katholieke promovendi en andere auteurs tonen tegenwoordig een voorkeur voor een totaal ander soort onderwerpen. De combinatie eucharistieverering - reliekverering zal trouwens ook de hedendaagse kerkgetrouwe katholiek vreemd zijn; ook voor hem of haar zijn de middeleeuwen lang geleden. Zei tijdens het tweede vaticaanse concilie een bisschop niet over relikwieën: "*Laten we ze eerbiedig begraven en er dan nooit meer over praten*"?.

Allereerst nu, tot goed begrip van Snoek's boek, wat betekenen de in zijn titel genoemde termen? Voor een aantal in het werk voorkomende ongebruikelijke woorden kan de lezer(es) terecht in de begrippenlijst achterin, maar 'reliek' komt daarin niet voor. "Eucharistie' betekent letterlijk 'dankzegging', maar wordt gebruikt voor de 'eucharistische gaven' van brood en wijn, de hoofdbestanddelen van het misoffer; 'eucharistieviering' staat voor de liturgie van het offer van brood en wijn, voor de heilige mis dus. Een reliek(wie) is een overblijfsel van een heilige of iets dat een heilige heeft toebehoord.
Ook de niet-katholiek zal het duidelijk zijn dat er een essentiëel verschil bestaat tussen relieken, al worden die dan ook met eerbied behandeld, en de eucharistie, omdat volgens de katholieke leer tijdens de mis brood en wijn veranderd worden in het lichtaam en bloed van Christus. Snoek laat echter zien hoe in de middeleeuwen beide groepen van verering dicht bij elkaar kwamen en, om zo te zeggen, een devotioneel verband aangingen. Zijn studie biedt een interessante kijk op het geloofsdenken en het religieus sentiment van middeleeuwse christenen. En aangezien geloof en Kerk nu eenmaal de gehele middeleeuse samenleving doortrokken, is dit boek van betekenis voor elke historicus. Waarbij komt dat het aangenaam helder is geschreven.

Deze toenadering van beide devotievormen wordt voorafgegaan door wat de auteur noemt ' de verzelfstandiging van de eucharistie'. In beginsel is de eucharistie een rituele maaltijd, een liefdemaal of agape, die leidt tot lofprijzing, bekering en vergeving. Hoewel dit nooit helemaal uit het oog is verloren, verschoof het accent geleidelijk naar de eucharistische tekenen zelf, vooral naar de hostie, het geconsacreerde brood. Hieraan werd miraculeuze kracht toegeschreven; hosties werden soms gebruikt voor naar ons idee bijgelovige praktijken, en verhalen van hostie- en bloedwonderen kwamen in omloop.
De reliekverering begint met de devotie tot martelaren die tijdens de romeinse christenvervolgingen waren gedood. Overblijfselen van die heiligen, bijvoorbeeld de linnen doek waarin hun lijk was gewikkeld, kwamen zeer in trek. Lang na de vervolgingen betwistten kerken en kloosters elkaar de relikwieën. Zo ondergingen ook de relieken een proces van verzelfstandiging.
Op deze wijze kwamen de twee vormen van verering bij elkaar. Men nam hostie en reliek mee op reis ter bescherming, men legde op hostie en reliek eden af, hostie en reliek werden bij elkaar bewaard op het altaar. Beide werden plechtig rondgedragen in processies en aan het volk getoond; met beide kon de zegen worden gegeven. Snoek noemt dit 'samengaan in gebruiksvormen'. Buitengewoon belangrijk was ook de overeenkomst in mirakelkracht - wonderen die door tal van legenden werden gestaafd. Genezingen zouden zowel door de hostie als door een reliek zijn bewerkstelligd.
Voor het katholieke sentiment van deze tijd is het verwonderlijk dat men, ondanks de

nummer 10/91
pagina's 28 en 29